

ŽARKO ĐORIĆ¹

E-mail: zdjoric82@gmail.com

ZELENA EKONOMIJA I ODRŽIVI RAZVOJ U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

GREEN ECONOMY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES

JEL KLASIFIKACIJA: Q01, Q43, Q56

APSTRAKT:

Održivi ekonomski razvoj podrazumeva ekonomski rast i razvoj koji vodi računa o zaštiti životne sredine povezivanjem održivog ekonomskog rasta sa poboljšanjem zdravlja ljudi, socijalnom pravdom, zapošljavanjem i zaštitom životne sredine. Uzimajući u obzir mogućnost ponovne ekonomske krize, kao i efekte prekomernog trošenja resursa i uništavanja ekosistema, zelena ekonomija (uključivanje životne sredine u ekonomski razvoj) se nedavno pojavila kao ogroman zaokret u razmišljanju i smatra se za jedno od mogućih uspešnih rešenja za poboljšanje ekonomskog rasta, istovremeno smanjujući potrošnju resursa i sprečavajući uništavanje ekosistema. Sa druge strane, sveukupno, zemlje Zapadnog Balkana su siromašne i male, ali sa ogromnim potencijalom za primenu zelene ekonomije, održiv razvoj i ekološko preduzetništvo. U tom kontekstu, cilj rada je da ukaže na moguće pravce uspostavljanja ravnoteže između socijalnog i ekonomskog razvoja i

1 Visoka škola strukovnih studija za kriminalistiku i bezbednost, Bulevar Svetog cara Konstantina br. 80-84, 18000 Niš, Srbija

zaštite životne sredine, a time i uputi na značaj izgradnje dugoročno održive ekonomije čiji se koncept zasniva na ekonomskom razvoju usklađenim sa ekološkim osnovama i u tu svrhu će se koristiti metoda studije slučaja. Mnogo toga još treba da se uradi u pogledu zelene ekonomije u zemljama Zapadnog Balkana, a naročito imajući u vidu visok nivo zagađenosti vazduha i postizanje energetske efikasnosti kao ključne probleme u regionu. Zelena agenda za Zapadni Balkan, kao nove smernice za razvoj, nudi mnogo više mogućnosti za prevazilaženje tih i sličnih problema. Navedena agenda sledi Evropsku zelenu agendu i obuhvata pet ključnih područja za delovanje: dekarbonizacija, cirkularna ekonomija, smanjenje zagađenja, održiva poljoprivreda i biodiverzitet.

KLJUČNE REČI:**ZELENA EKONOMIJA, EKONOMSKI RAST, ODRŽIVI RAZVOJ, ZAPADNI BALKAN****ABSTRACT:**

Sustainable economic development requires ensuring economic growth and development in terms of environmental protection by providing a link between sustainable economic growth, improving human health, social justice, employment and environmental protection. In this sense, considering the possibility of a renewed economic crisis, as well as the effects of excessive resource consumption and destruction of ecosystems, the green economy (inclusion of the environment in economic development) has recently emerged as a huge shift in thinking and is considered one of the most successful solutions to improve economic growth while reducing resource consumption and preventing ecosystem destruction. On the other hand, overall, the countries of the Western Balkans are poor and small, but with huge potential for the implementation of a green economy, sustainable development and environmental entrepreneurship. In this context, the intention of the paper is to try to point out possible directions of balancing social and economic development and environmental protection, and thus to point out the importance of building a long-term sustainable economy whose concept is based on economic development harmonized with ecological bases, for which the case study method will be used. Much needs to be done in terms of the green economy in the Western Balkans, especially when it comes to high levels of air pollution and achieving energy efficiency as key challenges in the region. As a new policy that stands in the way of development, the Green Agenda for the Western Balkans offers many more opportunities to overcome these and such challenges. This agenda follows the same direction as the European Green Agenda and covers five key areas of intervention: decarbonisation, the circular economy, pollution reduction, sustainable agriculture and biodiversity.

KEYWORDS:**GREEN ECONOMY, ECONOMIC GROWTH, SUSTAINABLE DEVELOPMENT, WESTERN BALKANS**

1. UVOD

Razvoj zelene ekonomije (engl. green economy)² u drugoj polovini XX veka predstavlja jedan od ključnih instrumenata za postizanje održivog razvoja, za zaštitu i očuvanje prirodnih resursa, za obezbeđivanje ekonomskog vrednovanja ekosistema usluga i dobara, smanjenje siromaštva, stvaranje prilika za otvaranje novih radnih mesta i za pristojan rad i pokretanje sveta u smeru razvoja sa smanjenim nivoom emisija ugljen-dioksida. Zelena ekonomija je ona kod koje se rast dohotka i zaposlenosti stvara investicijama koje smanjuju emisije ugljeničnih gasova i/ili uvećavaju efikasnost ekosistema i održavaju biološku raznovrsnost.³

Sa druge strane, sveukupno, zemlje Zapadnog Balkana su siromašne i male, ali sa ogromnim potencijalom za primenu zelene ekonomije, održiv razvoj i ekološko preduzetništvo. U tom kontekstu, cilj rada je da ukaže na moguće pravce uspostavljanja ravnoteže između socijalnog i ekonomskog razvoja i zaštite životne sredine, a time i uputi na značaj izgradnje dugoročno održive ekonomije čiji se koncept zasniva na ekonomskom razvoju usklađenim sa ekološkim osnovama i u tu svrhu će se koristiti metoda studije slučaja.

Rad je strukturiran na sledeći način. Posle uvoda, u prvom delu se analiziraju bazični teorijski aspekti zelene ekonomije. Nakon toga, u drugom delu je akcenat na analizi dubljih ekonomskih implikacija zelene ekonomije, da bi se u trećem delu prezentovali empirijski nalazi u domenu zelene ekonomije u zemljama Zapadnog Balkana i ukazalo na ključne izazove dalje afirmacije ovog koncepta.

2. ZELENA EKONOMIJA KAO VIZIJA RAZVOJA – TEORIJSKI FUNDAMENTI

Zelena ekonomija je koncept koji se u drugoj polovini XX veka našao u fokusu interesovanja, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou. Tranzicija ka zelenoj ekonomiji se našla u središtu pažnje na konferenciji Ujedinjenih nacija (UN) u Rio de Žaneiru 2012. godine. U završnom dokumentu konferencije se upućuje na to da bi svaka država trebalo da odredi prelazak na zelenu ekonomiju u skladu sa svojim nacionalnim planovima, strategijama i prioritetima za održivi razvoj. Donedavno predvođena ekolozima i zelenim strankama, zelena ekonomija je sada koncept koji podjednako zagovaraju Evropska unija (EU), Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (Organization for Economic Co-operation and Development OECD), razne organizacije Ujedinjenih nacija (UN), Svetska banka (World Bank WB), Program Ujedinjenih nacija za životnu sredinu (United Nations Environment Program UNEP), Odeljenje za ekonomska i socijalna pitanja UN (United Nations Department of Economic and Social Affairs UNDESA), Konferencija UN o trgovini i razvoju (United Nations Conference on Trade and Development UNCTAD),

2 Opširnije u: United Nations (2011); UNEP (2012); UNEP (2011a); UNEP (2011b); UNCTAD (2011); UNESCO (2011); UNEP (2013); UNDESA (2012), Bina (2013); Voumik and Shah (2014); Kasztelan (2017); Prasad (2015); Onyusheva et al. (2018); Radivojević (2018); Parežanin (2020); Jovanović (2020); Backović (2017); Backović (2014); Pavlović (2019); Mitrović i Manić (2020); Abramović et al., (2016); Parežanin (2016).

3 www.forsmontenegro.org

Međunarodna organizacija rada (International Labor Organization ILO), Globalni odbor za održivost (Global Sustainability Panel), Green Growth Leaders, Globalni institut za zeleni rast (Global Green Growth Institute GGGI), Koalicija zelene ekonomije (Green Economy Coalition GEC), savetodavne organizacije, univerziteti i sekcije same poslovne zajednice.

U novije vreme zelena ekonomija se izdvaja kao opšteprihvaćen koncept, način razmišljanja i model poslovanja. Koncept je prilično kompleksan i sačinjen od raznovrsnih inicijativa i kao takav, javlja se na svim političkim, upravljačkim i preduzetničkim nivoima i uključuje istraživanje i razvoj novih tehnologija, nove politike i smerove razmišljanja, stvaranje potpuno novih paradigmi, životnih stilova i navika.⁴

U literaturi još uvek ne postoji jedinstvena i opšteprihvaćena definicija zelene ekonomije. Između ostalog, UNEP je publikovao opsežne i revolucionarne radove u oblasti zelene ekonomije, a njihova definicija ovog koncepta je jedna od međunarodno najpriznatijih do danas. U toj definiciji se, u svom pojednostavljenom izrazu, zelena ekonomija posmatra kao ekonomija sa niskom emisijom ugljenika, koja je resursno efikasna i socijalno inkluzivna.⁵ Zelena ekonomija je ekonomija koja rezultira poboljšanjem blagostanja ljudi i socijalne ravnopravnosti dok istovremeno smanjuje ekološke rizike i ekološku oskudicu. Unutar zelene ekonomije se prihvata vizija koja nastoji da usmeri ekonomski razvoj u pravcu održivosti obrazaca proizvodnje i potrošnje sa pet ključnih elemenata podrške na tom putu (vidi Tabelu 1).

► TABELA 1. KLJUČNI ELEMENTI ZELENE EKONOMIJE

ASPEKTI ZELENE EKONOMIJE	OBJAŠNJENJE
Proizvodnja i upotreba obnovljive energije	Odnosi se na bilo koji izvor upotrebljive i obnovljive energije namenjen zameni izvora fosilnih goriva bez neželjenih posledica emisije gasova sa efektom staklene bašte i drugih zagađivača nastalih sagorevanjem fosilnih goriva.
Energetska efikasnost	Nastoji da usvoji sredstva i efikasniju tehnologiju koja koristi manje energije za pružanje istog nivoa energetske usluge.
Minimizacija i upravljanje otpadom	Razmatra različite pristupe od sprečavanja, minimiziranja, smanjenja, ponovne upotrebe, recikliranja, konverzije i odlaganja otpada kako bi se osiguralo da upotreba materijala i stvaranje otpada ostane u okviru regenerativnih i apsorpcionih kapaciteta planete.
Zaštita i održivo korišćenje raspoloživih prirodnih resursa	Prepoznaje značaj i ekonomsku vrednost prirodnih resursa, kao što su slatke vode, šume, tla, koralni grebeni i usluge ekosistema koje pružaju funkcionalne i zdrave ekosisteme.
Kreiranje i generisanje zelenih poslova	Promoviše pristojne poslove koji nude odgovarajuće plate, sigurne uslove rada, sigurnost posla, razumnu karijernu perspektivu i prava radnika.

Izvor: Stakeholders Consultation, From Payment of Environmental Externalities to Remuneration of Positive Externalities in the Agriculture and Food Sector, FAO, Rome, 27-28 September 2010, PAYMENTS FOR ENVIRONMENTAL SERVICES WITHIN THE CONTEXT OF THE GREEN ECONOMY, Natural Resources Management and Environment Department Food and Agriculture Organization of the United Nations, September 2010, pp. 4

4 www.forsmontenegro.org

5 Vidi: UNEP, Green Economy, dostupno na: <http://www.unep.org/greeneconomy/>

Zelena ekonomija predstavlja koncept sa principima ugrađenim u ekonomski, društveni i ekološki domen. Sveukupno, zelena ekonomija se zasniva na sledećih pet principa: ⁶ (1) Blagostanje – zelena ekonomija mora dovesti do istinskog, održivog i zajedničkog blagostanja, koje prevazilazi puko novčano bogatstvo, dajući prioritet ljudskom razvoju, sreći, zdravlju, obrazovanju i zajednici; (2) Pravda – zelena ekonomija stavlja akcenat na pravičnost, jednakost, koheziju zajednice, socijalnu pravdu i podržavanje ljudskih prava – posebno prava marginalizovanih i ranjivih grupa; (3) Planetarna granica – zelena ekonomija prepoznaje da čitav napredak čovečanstva zavisi od zdravog prirodnog sveta. Ona brani funkcije i limite prirode, štiti biodiverzitet, tlo, vodu, vazduh i druge komponente ekosistema; (4) Efikasnost i dovoljnost – zelena ekonomija je nisko-ugljenična, diverzifikovana i cirkularna. Prepoznaje da je naš jedini ekonomski izazov potreba za stvaranjem prosperiteta unutar planetarnih granica i usklađivanjem ekonomskih podsticaja sa istinskim troškovima za društvo; (5) Dobro upravljanje – zelena ekonomija gradi institucije koje kombinuju dinamičku demokratsku odgovornost, relevantne metrike, zdravu nauku i lokalno znanje. Građansko društvo daje prednost učešću javnosti, društvenom dijalogu, informisanom pristanku, transparentnosti i odgovornosti.

3. ZELENA EKONOMIJA I POVEZANI KONCEPTI – KLJUČNA OBELEŽJA I IMPLEMENTACIJA U PRAKSI

Koncept zelene ekonomije je povezan sa nekoliko različitih ekonomskih teorija, koncepata, praktičnih pristupa i alata za procenu koji se mogu integrisati u jedan holistički okvir, kao što je prikazano na slici 1. Na osnovu eksplicitnih objašnjenja svih koncepata i njihove višestruke isprepletenosti, okvir se nameće kao svojevrsna „heuristika zelene ekonomije“.

Polazeći od činjenice da BDP ne uzima u obzir različite ekonomske i socijalne aspekte koji doprinose blagostanju iako nisu predmet kupoprodajnih transakcija, kao odgovor na pomenuta ograničenja razvijaju se novi pokazatelji koji bi trebalo da pruže tačniji uvid i očitavanje blagostanja nacije. S tim u vezi, kao jedan od novih mernih „alata“ nametnuo se „Pravi indikator napretka“ (engl. *Genuine Progress Indicator* – GPI) koji devijacije u slučaju BDP-a ispravlja pomoću sledeće formule: ⁷

$$GPI = C_{adj} + G + W - D - S - E - N \quad (1)$$

gde je: C_{adj} – (prilagođena potrošnja) označava individualnu potrošnju prilagođenu neravnomernoj raspodeli dohotka; G – rast kapitala ili neto promena nemonetarnog kapitala i promena spoljnog duga; W – nemonetarni doprinos blagostanju (npr. rad od kuće i volonterski rad); D – odbrambeni privatni troškovi ili pojedinačni izdaci za izbegavanje trauma (poput bolesti i prevencije zagađenosti); S – iscrpljivanje društvenog kapitala (primera radi cena kriminala i izgubljeno slobodno vreme); E – troškovi degradacije životne sredine (kao što je zagađenost); N – iscrpljivanje prirodnog kapitala (na primer zemljišta i ribljeg

6 <https://www.greenecoalition.org/news-analysis/the-5-principles-of-green-economy>

7 THE STRENGTHENING OF THE GREEN ECONOMY IN ICELAND - Sustainable prosperity - a model society, REPORT OF THE PARLIAMENTARY COMMITTEE ON THE STRENGTHENING OF THE GREEN ECONOMY, September 2011, Althingi, the Parliament of Iceland, www.althingi.is, pp. 18

fonda). Ideja o tome da je ekonomska proizvodnja direktno zavisna od zaliha prirodnih resursa i kvaliteta životne sredine začeta je unutar dobro razvijene literature o ekonomiji životne sredine. Životna sredina nameće se kao „prirodni kapital“ direktno potreban za rast, dok upravljanje zaštitom životne sredine postaje produktivna investicija, direktno uporediva sa investicijom u fizički kapital.⁸ Neuspeh u upravljanju životnom sredinom ima za posledicu deprecijaciju i destrukciju prirodnog kapitala sa direktnim uticajem na output, pa tako imamo da je:

$$Y = f(A, K, L, E) \quad (2)$$

gde E predstavlja prirodni kapital, koji se sada dodaje ravnopravno kao i fizički i ljudski kapital. Međutim, kako bi se potpunije ispitivali efekti politika zelenog rasta, neophodne je modele rasta modifikovati tako da involviraju tržišne neuspehe i činjenicu da ekonomija nije u optimalnom ekvilibrijumu.⁹ U slučaju prve modifikacije se vrši zamena proizvodne funkcije proizvodnom granicom – maksimalni mogući nivo proizvodnje na osnovu raspoložive tehnologije, fizičkog kapitala, rada i prirodnog kapitala, pretpostavljajući maksimalnu efikasnost. Tako sada imamo da je:

$$Y = \psi f(A, K, L, E) \quad (3)$$

gde ψ (vrednost između 0 i 1) meri efikasnost proizvodnog procesa. Druga modifikacija uvodi P_e , što je na liniji napora posvećenog politikama zaštite životne sredine na način kako sledi:

$$Y = \psi(P_e) f[A(P_e), K(P_e), L(P_e), E(P_e)] \quad (4)$$

U ovom slučaju, politike zaštite životne sredine mogu stvoriti sinergije sa ekonomskom proizvodnjom povećanjem proizvodnog kapitala (K, L i E), poboljšanjem efikasnosti ψ i akceleracijom tehnoloških promena povećanjem A.

Koncept zelene ekonomije neretko se dovodi u vezu sa idejama poput „nisko-ugljeničnog rasta“ ili „zelenog rasta“ gde, u kontekstu zelene ekonomije, pojam rasta ne podrazumeva samo rast ekonomske proizvodnje već u isti mah upućuje na „održivi ekonomski progres“. Zeleni rast, kao bitna komponenta održivog razvoja, odnosi se na to da se rast učini resursno efikasnijim, čistijim i rezilijentnijim, a da se ne uspori.¹⁰ Sveukupno, politike zelenog rasta podrazumevaju uvođenje faktora životne sredine u donošenje ekonomskih odluka uvođenjem razmatranja resursne efikasnosti, transformisanja energetske sistema, vrednovanja prirodnog kapitala u ekonomskom proračunu i određivanja cena spoljnih efekata životne sredine.¹¹ Osim povećanja rezilijentnosti ekosistema i jačanja kvaliteta životne sredine i osiguranja održivosti poljoprivredno-prehrambenih sistema, politike zelenog rasta nose sa sobom i širi spektar ekonomskih koristi kao što su:¹² (1) poboljšane performanse proizvodnih procesa i novih poboljšanih proizvoda; (2) inovacije i strukturne promene u privredi, koje bi bile praćene pojavom novih industrija, proizvoda, usluga i novih poslovnih prilika u globalu, kao i prevazilaženjem tehnološke blokade, posebno u

8 Vidi: Kanianska (2017), pp. 21–22

9 Za diskusiju vidi: World Bank. (2012), pp. 35

10 Opširnije u: OECD (2011); OECD (2012); OECD, WORLD BANK, UN (2012); WORLD BANK (2012)

11 Scott et al. (2013), pp. 4

12 EaP GREEN (2016), pp. 15

odnosu na infrastrukturu; (3) fiskalna konsolidacija, primera radi, preispitivanjem sastava i efikasnosti javnog trošenja i povećanja prihoda kroz određivanje cena zagađenja, (4) poverenje investitora kroz veću predvidljivost i stabilnost načina na koji se vlade bave glavnim pitanjima zaštite životne sredine i razvoja i (5) uravnoteženiji makroekonomski uslovi i smanjena volatilitnost cena resursa.

► **SLIKA 1. GENERIČKI OKVIR KOJI PREZENTUJE RAZLIČITE SLOJEVE KONCEPTA ZELENE EKONOMIJE**

ZELENA EKONOMIJA ↓		
1. EKONOMIJA ŽIVOTNE SREDINE 2. EKOLOŠKA EKONOMIJA		← TEORIJE
1. BIO-EKONOMIJA, 2. ČISTIJA PROIZVODNJA, 3. PRISTUP HIJERARHIJI OTPADA, 4. REŠENJA ZASNOVANA NA PRIRODI, 5. INDUSTRIJSKA EKOLOGIJA I CIRKULARNA EKONOMIJA, 6. SERVISIRANJE		← KONCEPTI
1. BIOTEHNOLOGIJA, 2. RESURSNA EFIKASNOST, 3. OBNOVLJIVI RESURSI, 4. EKO-DIZAJN, 5. ZELENA INFRASTRUKTURA, 6. INDUSTRIJSKA SIMBIOZA, 7. BIOMIMIKRIJA		← PRISTUPI
1. ANALIZA TROŠKOVA I KORISTI (CBA – Cost Benefit Analysis); 2. EKOLOŠKI DUGOTRAJAN ULAZ–IZLAZ (EEIO – Environmentally-extended input-output); 3. PROCENA ŽIVOTNOG CIKLUSA (LCA – Life Cycle Assessment); 4. ANALIZA PROTOKA MATERIJALA (MFA – Material flow analysis) i ANALIZA PROTOKA SUPSTANCI (SFA – Substance flow analysis); 5. TROŠKOVI ŽIVOTNOG CIKLUSA (LCC – Life Cycle Cost); 6. PROCENA DRUŠTVENOG ŽIVOTNOG CIKLUSA (SLCA – Social life cycle assessment)		← INSTRUMENTI PROCENE
EKONOMSKI BENEFITI	EKOLOŠKI BENEFITI	DRUŠTVENI BENEFITI
<ol style="list-style-type: none"> 1. Ublažavanje klimatskih promena 2. Unapređenje resursne efikasnosti 3. Smanjenje zavisnosti od fosilnih goriva 4. Smanjenje emisije vazduha i vode 5. Smanjenje u gubitku diverziteta 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Unapređenje u domenu produktivnosti, ekonomskog rasta i konkurentnosti 2. Ubrzanje inovacija putem korekcija tržišnih neuspeha u oblasti znanja. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Redukcija ekološki indukovanih zdravstvenih problema i rizika 2. Jačanje rezilijentnosti na prirodne katastrofe, volatilitnost robnih cena usled ekonomske krize 3. Generisanje radnih mesta i redukovanje siromaštva 4. Unapređenje regionalnih jednakosti 5. Pобољšan pristup ekološkim uslugama i pogodnostima

Izvor: prilagođeno prema: Loiseau, E., Saikku, L., Antikainen, R., Droste, N., Hansjürgens, B et al. (2016). Green economy and related concepts: an overview, *Journal of Cleaner Production*, Elsevier, 2016, 139, pp. 361-371.

Primeri sektora koji su obećavajući u pogledu generisanja budućih zelenih poslova uključuju:¹³ (1) postizanje poboljšanja u energetske i resursne efikasnosti, posebno u građevinskom sektoru (novi i postojeći izgrađeni fondovi), ali i u industriji i transportu; (2) obnovljivu energiju (uključujući biogoriva i obnovljive tehnologije); (3) održivu mobilnost

(masovni prevoz); (4) upravljanje otpadom i reciklažu sirovina; (5) eko-industrije povezane sa kontrolom zagađenja (vazduh, voda, otpad, dekontaminacija lokacije, buka); (6) „ekološki prihvatljive“ usluge (konzervacija, eko-turizam); (7) sektore koji se odnose na održivu upotrebu prirodnih resursa, uključujući poljoprivredu, šumarstvo i ribarstvo i aktivnosti u vezi sa prilagođavanjem na klimatske promene.

O relevantnosti koncepta zelene ekonomije svedoče sledeće činjenice:¹⁴ 1. Globalno investiranje u obnovljive izvore energije dostiglo je 272,9 milijardi američkih dolara u 2018. godini; 2. Smela klimatska akcija mogla bi da donese najmanje 26 milijardi američkih dolara ekonomske koristi i više od 65 miliona novih nisko-ugljeničnih poslova do 2030.; 3. Prva zelena obveznica izdata je pre nešto više od deset godina, da bi ukupna vrednost tržišta zelenih obveznica već dostigla 500 milijardi američkih dolara; 4. Tokom protekle četiri godine instalirano je više obnovljivih energetskih kapaciteta od novih fosilnih goriva i nuklearnih kapaciteta kombinovano; 5. Kako bi se postigli ciljevi održivog razvoja do 2030. godine potrebno je godišnje ulaganje u rasponu od 5 do 7 triliona američkih dolara; 6. Više od 60% svetske populacije zavisi od poljoprivrede u smislu opstanka; 7. Obnavljanje 350 miliona hektara degradiranog zemljišta moglo bi do 2030. godine da generiše 9 triliona američkih dolara u uslugama ekosistema; 8. Proglašene su klimatske vanredne situacije u 1039 jurisdikcija i lokalnih samouprava, koje pokrivaju 266 miliona građana; 9. Globalna cena ugljenika generisala bi do 4 milijarde američkih dolara za javne usluge.

4. POTREBA ZA ZELENOM EKONOMIJOM U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA – STATUS, POTREBE, POTENCIJALI, TRENDVI I OGRANIČENJA

Prelazak sa „braon“ ekonomije zasnovane na ugljeniku, koja obiluje emisijama CO₂, na „zelenu“ ekonomiju, sa vrlo niskim emisijama CO₂, zaokuplja pažnju kreatora politike u naprednim kapitalističkim i ekonomijama u razvoju tokom poslednje dve decenije. Neophodno je da svaka zemlja ima dugoročni plan razvoja zelene ekonomije sa jasno definisanim i istaknutim prioritetnim područjima. U nedovoljno razvijenim zemljama (kakve su i zemlje Zapadnog Balkana) izazovi su neuporedivo veći upravo zbog deficita adekvatnih resursa (znanja, tehnologije, finansijskih sredstava i javne podrške) usled čega se ne mogu simultano pokrenuti sva područja razvoja.

Posebnu pažnju kada je u pitanju zelena ekonomija na Zapadnom Balkanu zaslužuje energetski sektor koji je suočen sa jedinstvenom dvostrukom tranzicijom, kao izazovom bez presedana u istoriji: tranzicija sa centralizovanih sistema pod državnom kontrolom na otvorena i konkurentna tržišta, kao i prelazak na dekarbonizaciju. Moglo bi se reći da energetski sistemi igraju ključnu ulogu u konstituisanju ekonomije prosperiteta i mogli bi biti pokretač veće saradnje i sigurnosti u regionu. Unapređenje energetske efikasnosti i povećanje udela održive obnovljive energije nude brojne prednosti i mogao bi da se pod-

14 Vidi: Global Green Economy Barometer 2020, The global transition to green and fair economies, www.greeneconomycoalition.org, pp. 7

stakne napredak u sledećim oblastima:¹⁵ (1) Prosperitet – Investiranje u obnovljive izvore energije kreira dodatnu vrednost na lokalnom nivou i poslove koji su sigurni za budućnost. Podizanje energetske efikasnosti takođe dovodi do povećanja efikasnosti celokupne ekonomije, dok ulaganje u tehnologije budućnosti poboljšava dugoročnu poziciju ekonomija Zapadnog Balkana. Procena je da bi uspešna energetska tranzicija u ovom regionu mogla dovesti do povećanog kumulativnog ekonomskog outputa od oko 430 milijardi evra do 2050. godine; (2) Rezilijentnost – Moderni energetske sistemi sa decentralizovanom produkcijom energije iz obnovljivih izvora energije, koji su povezani u efikasne mreže, imaju veću otpornost na eksterne šokove, gde se zavisnost od uvoza fosilnih goriva naknadno smanjuje. Izbegava se „nasukana“ imovina – energetska infrastruktura koja se mora ukinuti pre nego što se otpiše. Smanjenje zagađenosti vazduha poboljšava zdravlje stanovništva; (3) Regionalna integracija i sprečavanje sukoba – Energetska tranzicija u WB 6 funkcionisaće bolje ako su električne mreže međusobno povezane preko državnih granica, prekogranične fluktuacije dostupnosti vetra/sunca su uravnotežene i koriste se skladišni kapaciteti, što predstavlja značajan podsticaj za bližu saradnju u regionu čime se preveniraju potencijalni sukobi; (4) Bliže veze sa EU – Čista energetska tranzicija nudi mnoge materijalne mogućnosti za bližu saradnju kompanija, istraživačkih institucija i vlada sa obe strane i (5) Klimatske akcije – Evropski zeleni sporazum (EGD – European Green Deal) predviđa Evropu kao prvi klimatski neutralan kontinent do 2050. godine i ima za cilj izgradnju cirkularne ekonomije. Međutim, EGD i njegova geopolitička ambicija zahtevala bi spoljne akcije EU da se u potpunosti usklade sa njenim klimatskim ambicijama, posebno u regionu Zapadnog Balkana. Posebno se hidroenergija na Zapadnom Balkanu pokazala ekološki destruktivnom, ranjivom na klimatske promene i do sada je previše bila eksploatisana i podržavana. U narednom periodu neophodno je da vlade ovih zemalja ukinu podsticaje za zrele tehnologije poput hidroenergije i podjednako podstiču upotrebu svih vrsta obnovljive energije. Jasno je da kada se posmatraju Nacionalni akcioni planovi za obnovljivu energiju, hidroenergija preovladava (vidi Tabelu 2). Ključni pokretač razornog mini hidroenergetskog buma na Zapadnom Balkanu jeste u prvom redu dostupnost javnih subvencija u formi „feed-in tariffs“, koje su prvobitno bile predviđene kao sredstvo za podsticanje svih oblika obnovljivih izvora energije, ali su u ovom regionu nesrazmerno usmerene ka malim hidroelektranama.

15 Voss and Weischer (2020), pp. 1–3

► **TABELA 2. PROCENAT PLANIRANOG INSTALIRANOG OBNOVLJIVOG KAPACITETA U 2020. GODINI ZA POSTIZANJE CILJEVA ZA 2020. GODINU (NACIONALNI AKCIONI PLANovi ZA OBNOVLJIVE IZVORE ENERGIJE ZAJEDNICE)**

DRŽAVA	% INSTALIRANE ENERGIJE IZ OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE U 2020. GODINI PLANIRANO DA SE DOSTIGNU TARGETI ZA 2020. GODINU				
	HIDROENERGIJA	ENERGIJA VETRA	BIOMASA	SOLARNA PV	GEOTERMALNA
Albanija	96,47	1,25	0,21	2,08	0,00
BiH	89,37	9,00	1,36	0,27	0,00
Kosovo*	79,00	14,80	5,20	1,00	0,00
Severna Makedonija	88,82	6,25	1,75	3,18	0,00
Crna Gora	81,50	13,80	4,00	0,70	0,00
Srbija	80,28	15,08	4,31	0,30	0,03

Izvor: preuzeto iz: Western Balkans hydropower - Who pays, who profits? How renewables incentives have fed the small hydropower boom and what needs to change, September 2019, CEE Bankwatch Network, WWF, Euronatur, RiverWatch, Save The Blue Heart of Europe, This publication is a part of the "Save the Blue Heart of Europe" campaign organized by EuroNatur – European Nature Heritage Foundation (www.euronatur.org) and Riverwatch – Society for the Protection of rivers (www.riverwatch.eu/en/), pp. 11

Kako bi se došlo do što boljih odluka i ulaganja neophodnih za akceleraciju zelene tranzicije, u novije vreme ekonomisti se sve više okreću zelenijim merama i pogledima na ekonomske performanse, gde se posebno ističe inicijativa poznata kao Globalni indeks zelene ekonomije (Global Green Economy Index – GGEI), koji objavljuje Dual Citizen LLC, privatna konsultantska kuća sa sedištem u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD). GGEI (2018) bavi se merenjem zelene ekonomske performanse 130 zemalja u četiri dimenzije i to: liderstvo i klimatske promene, sektori efikasnosti, tržišta i investicije i životna sredina. GGEI je lansiran prvi put još 2010. godine, a danas je produkt sa najvećom referencom na međunarodnom tržištu koji koriste kreatori politike, međunarodne organizacije, građansko društvo i privatni sektor. U tabeli 3 su dati podaci za zemlje Zapadnog Balkana, prema pomenutom indeksu za 2018. godinu, gde se, uz izuzetak prilično dobrog plasmana Albanije, ostale zemlje kotiraju dosta loše i nalaze se na samom dnu liste prema pomenutim dimenzijama.

► **TABELA 3. GLOBALNI INDEKS ZELENE EKONOMIJE (GGEI), 2018, ZEMLJE ZAPADNOG BALKANA**

ZEMLIJA	MESTO	VREDNOST
Albanija	38	0,54
Bosna i Hercegovina	127	0,34
Kosovo*	-	-
Makedonija	97	0,43
Srbija	115	0,39
Crna Gora	102	0,42

Napomena: Percentil 0–1, viši = bolji

Izvor: <https://dualcitizeninc.com/global-green-economy-index/>

Kroz svoj program merenja učinka zelenog rasta (Green Growth Performance Measurement – GGPM) Globalni institut za zeleni rast (Global Green Growth Institute – GGGI) je razvio složeni indeks koji će kreatorima politika pružiti metriku na kojoj će temeljiti svoje odluke. GGGI's Green Growth Index za 2019. godinu meri učinak 115 zemalja u četiri dimenzije zelenog rasta: (1) efikasno i održivo korišćenje resursa; (2) zaštita prirodnog kapitala; (3) zelene ekonomske mogućnosti i (4) socijalna inkluzija. Indikatori se upoređuju sa ciljevima održivosti, uključujući Ciljeve održivog razvoja (Sustainable Development Goals SDG), Aichi Targets i Paris Agreement. Indikatori za efikasno i održivo korišćenje resursa odnose se na upotrebu glavnih prirodnih resursa, uključujući energiju, vodu, zemljište i materijal. Indikatori za zelene ekonomske mogućnosti uključuju investicije, trgovinu, zapošljavanje i inovacije. Prethodne dve dimenzije i njihovi indikatori relevantni su za koncept niskokarbonske ekonomije. Indikatori zaštite prirodnog kapitala uključuju kvalitet životne sredine, smanjenje emisija GHG i biodiverzitet i očuvanje ekosistema. Indikatori za socijalnu inkluziju uključuju pristup osnovnim uslugama i resursima, društvenu jednakost i socijalnu zaštitu. Ove dve dimenzije i njihovi indikatori su relevantni za koncept rezilijentnog društva. U tabeli 4 su predstavljeni ukupni rezultati Indeksa zelenog rasta za zemlje Zapadnog Balkana i ocene za sve četiri dimenzije zelenog rasta.

► **TABELA 4. PODINDEKSI DIMENZIJE ZELENOG RASTA I INDEKS ZELENOG RASTA, RANGIRANJE ZA ZEMLJE ZAPADNOG BALKANA**

EVROPSKE ZEMLJE/TERITORIJE	EVROPSKA SUBREGIJA	DIMENZIJE				INDEKS ZELENOG RASTA		
		EFIKASNO I ODRŽIVO KORIŠĆENJE RESURSA	ZAŠTITA PRIRODNOG KAPITALA	ZELENE EKONOMSKE MOGUĆNOSTI	SOCIJALNA INKLUZIJA	VREDNOST	NIVO	RANG
Srbija	Jugoistočna	40,26	74,02	33,89	74,83	52	Umeren	30
Albanija	Jugoistočna	50,27	80,49	23,42	75,14	52	Umeren	31
Crna Gora	Jugoistočna	57,54	68,12	9,40	72,36	40	Umeren	35
BiH	Jugoistočna	40,15	62,24	9,27	64,66	35	Nizak	37
Kosovo ^{*16}	Jugoistočna							
Makedonija	Jugoistočna	45,09	78,15	/	73,97	/	/	/

Napomena: Ocene za indeks zelenog rasta i njegove dimenzije kreću se u rasponu od 1 do 100, pri čemu 1 ima najniže ili vrlo niske performanse i 100 koji imaju najviše ili vrlo visoke performanse. Ocene su klasifikovane u određeni opseg i mogu se protumačiti na sledeći način: 80–100 (vrlo visoki rezultati, postigli ili skoro postigli cilj); 60–80 (visoke ocene, zauzimanje strateške pozicije za potpuno postizanje cilja); 40–60 (umereni rezultati, pronalaženje pravog balansa za kretanje napred i izbegavanje udaljavanja od cilja); 20–40 (niske ocene, identifikovati prave politike za usklađivanje razvoja ka postizanju cilja); 1–20 (vrlo niske ocene, što zahteva značajne akcije poboljšanja položaja u odnosu na cilj).

Izvor: prilagođeno prema: Acosta et al. (2019).

Za zemlje Zapadnog Balkana posebno je atraktivan inkluzivni zeleni rast (Inclusive green growth – IGG) koji po definiciji kombinuje ekonomske, socijalne i ekološke dimenzije, ali postoji problem složenosti njegovog praćenja i merenja. Premda je nemoguće doći do standardizovanog, „jedinstvenog za sve“ načina praćenja ovakvog rasta, postoji niz pokazatelja za svaku analiziranu zemlju koji su preuzeti sa veb stranice Platforme zna-

nja o zelenom rastu (Green Growth Knowledge Platform – GGKP).¹⁷ Na osnovu GGKP identifikovano je pet glavnih tema relevantnih za merenje IGG i to: 1. prirodna dobra; 2. resursna efikasnost i razdvajanje; 3. otpornost i rizici; 4. ekonomske mogućnosti i napori; 5. inkluzivnost (vidi tabelu 5).

► TABELA 5. INKLUZIVNI ZELENI RAST ZA ZEMLJE ZAPADNOG BALKANA

	ALBANIJA	BIH	CRNA GORA	SRBIJA	SEVERNA MAKEDONIJA
1. PRIRODNA BAZA IMOVINE					
Prosečna godišnja seča šuma (% promene šumske površine, 2015)	-0,02	0	-1,87	-0,63	-0,27
Godišnje povlačenje slatkovodnih voda per capita (kubni metri, 2014)	453,1	85,9	258,8	582	265,6
Poljoprivredno zemljište (% površine zemljišta 2013)	43,3	42,1	16,6	58	50
Kopnena i morska zaštićena područja (% od ukupne teritorijalne površine, 2014)	1,91	1,28	2,69	6,76	9,7
2. EKOLOŠKA I RESURSNA PROIZVODNOST					
Emisija CO ₂ per capita (metričke tone, 2013)	1,66	5,73	3,62	6,26	4
Produktivnost ugljenika (BDP po kg emisije CO ₂ , 2013)	5,96	1,67	3,95	2,06	2,97
3. KVALITET ŽIVOTA U ŽIVOTNOJ SREDINI					
Izloženost stanovništva zagađenju vazduha (PM2.5) (mikrogrami po kubnom metru, 2012)	13,2	12,3	12,1	14	14,5
Pristup poboljšanim sanitarnim uslovima (% stanovništva, 2015)	93,2	94,8	95,9	96,4	90,9
Pristup poboljšanom izvoru vode (% stanovništva, 2015)	95,1	99,9	99,7	99,2	99,4
Pristup električnoj energiji (% stanovništva, 2012)	100	100	100	100	100
4. POLITIKE I EKONOMSKE MOGUĆNOSTI					
Subvencija za potrošnju fosilnih goriva	/	/	/	/	/
Prihodi od poreza u vezi sa zaštitom životne sredine	/	/	/	/	/
Obnovljiva električna energija (% mešavine električne energije, 2012)	100	29,9	51,9	25,7	16,7
5. PROMENA BDP-a					
Promene u BDP-u po stanovniku (US\$, 2013)	236,2	/	/	/	544,9

Izvor: <https://www.greengrowthknowledge.org/country/albania>; <https://www.greengrowthknowledge.org/country/bosnia-and-herzegovina>; <https://www.greengrowthknowledge.org/country/montenegro>; <https://www.greengrowthknowledge.org/country/serbia>; <https://www.greengrowthknowledge.org/country/former-yugoslav-republic-macedonia>

17 Vidi: Green Growth Knowledge Platform (GGKP) (2016).

Kada je u pitanju stanje unutar zelene ekonomije za zemlje Zapadnog Balkana podaci se prikupljaju svake godine za širok spektar pokazatelja putem upitnika koji Evrostat šalje zemljama kandidatima i potencijalnim kandidatima. Između ostalog Evrostat pruža i pregled glavnih energetske pokazatelja, posebno proizvodnje primarne energije, neto uvoza energije i potrošnje energije, kao i informacije o upotrebi obnovljivih izvora energije za proizvodnju električne energije. U 2018. godini, proizvodnja primarne energije na nivou EU-27 iznosila je 634 miliona tona naftnog ekvivalenta, što je 9,2% niže nego u 2008. godini (vidi tabelu 6). Niži nivoi proizvodnje primarne energije u EU-27 mogu se, barem delimično, pripisati resursima (poput nafte, gasa ili polja uglja) koji su iscrpljeni ili neekonomični. Suprotno trendu u EU-27, proizvodnja primarne energije porasla je između 2008. i 2018. godine u mnogim zemljama kandidatima i potencijalnim kandidatima, a najviše u Albaniji (ukupan rast za 74.1%). U Srbiji je nivo primarne proizvodnje u 2018. godini bio 6,7% niži u odnosu na 2008. godinu, dok je primarna proizvodnja u Severnoj Makedoniji na kraju posmatranog perioda bila niža za 31,2% u odnosu na 2008. godinu. **Glavni izvor proizvodnje primarne energije u većini zemalja Zapadnog Balkana bila su čvrsta goriva** (na Kosovu udeo ide do 78,3%, BiH 78,1%, a u Severnoj Makedoniji i Srbiji više od polovine). Izuzetak je Albanija gde su čvrsta goriva učestvovala sa 7,2% u primarnoj proizvodnji, dok je udeo naftnih derivata (45,6%) daleko veći nego u bilo kojoj drugoj zemlji Zapadnog Balkana.

▶ **TABELA 6. PROIZVODNJA PRIMARNE ENERGIJE, 2008., 2013. I 2018.**

	UKUPNA PROIZVODNJA (MILIONA TONA)			UDEO U UKUPNOJ PROIZVODNJI, 2018 (%)			
	2008	2013	2018	ČVRSTA GORIVA	NAFTNI PROIZVODI	GAS	OSTALO
EU-27	698.303	690.100	633.868	19,5	3,9	9,3	67,3
Crna Gora	669	761	733	49,9	0,0	0,0	50,1
Severna Makedonija	1.647	1.425	1.133	70,6	0,0	0,0	29,4
Albanija	1.148	2.034	1.998	7,2	45,6	1,6	45,6
Srbija	10.750	11.371	10.025	65,9	9,7	3,6	20,8
BiH (1)	:	4.306	4.624	78,1	0,0	0,0	21,9
Kosovo ^{*18}	1.676	1.792	1.822	78,3	0,0	0,0	21,7

Napomena:(1) 2014. umesto 2013. 2017. umesto 2018.

Izvor: Evrostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Enlargement_countries_-_energy_statistics#Primary_production_and_net_imports

Zemlje Zapadnog Balkana uglavnom su manje zavisile od uvoza energije u poređenju sa EU-27. Sve zemlje Zapadnog Balkana su bile neto uvoznici energije u 2018. godini, baš kao i EU-27 (vidi Tabelu 7).

► TABELA 7. NETO UVOZ ENERGIJE I ENERGETSKA ZAVISNOST, 2008. 2013. I 2018.

	NETO UVOZ ENERGIJE						ENERGETSKA ZAVISNOST		
	(HILJADU TOE)			TOE PO STANOVNIKU			%		
	2008	2013	2018	2008	2013	2018	2008	2013	2018
EU-27	960.201	820.141	885.301	2,19	1,86	1,98	60,3	55,4	59,9
Crna Gora	570	234	333	0,93	0,38	0,54	46,2	23,5	30,9
Severna Makedonija	1.404	1.300	1.509	0,69	0,63	0,73	46,3	46,7	58,7
Albanija	1.065	604	504	0,36	0,21	0,18	49,8	25,5	21,4
Srbija	6.366	3.602	5.385	0,86	0,50	0,77	37,7	24,1	34,7
BiH (1)	:	1.693	2.299	:	0,44	0,65	:	28,2	34,0
Kosovo*19	601	505	757	0,28	0,28	0,42	27,1	21,8	29,3

Napomena:(1) 2014 umesto 2013. 2017. umesto 2018; energija se iskazuje u toe, odnosno tonne of oil equivalent.

Izvor: Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Enlargement_countries_-_energy_statistics#Primary_production_and_net_imports

Bruto domaća potrošnja energije je indikator ukupnih energetske potrebe privrede koji ispunjava primarna proizvodnja i neto uvoz. U 2018. godini, bruto potrošnja domaće energije u EU-27 je iznosila 1,48 milijardi toe (vidi Tabelu 8), što je pad sa 1,59 milijardi u 2008. godini. Kada je u pitanju ukupan pad u bruto domaćoj potrošnji energije među zemljama Zapadnog Balkana on je najveći u Severnoj Makedoniji (2018. bila je za 15,2% niža u odnosu na 2008. godinu). U Crnoj Gori zabeležen je pad od 12,5% između 2008. i 2018. godine dok je u Srbiji potrošnja energije pala za 8,0% u istom periodu. Suprotno prethodnom, na Kosovu je porast tokom posmatranog perioda iznosio 16,5%, a u Albaniji taj porast je iznosio 9,8% u bruto domaćoj potrošnji energije. **Visok je energetska intenzitet** (mera efikasnosti kojom ekonomija troši energiju kako bi izbacila autput, pri čemu se bruto domaći proizvod (BDP) koristi kao mera ukupne proizvodnje: on se izražava u jedinicama energije koja se troši po jedinici GDP-a, ovo drugo je u stalnim cenama kako bi se uklonili efekti inflacije) **zabeležen u zemljama Zapadnog Balkana, posebno u Srbiji, na Kosovu i u BiH.** Energetska intenzitet EU-27 za većinu zemalja Zapadnog Balkana smanjio se između 2008. i 2013. godine i ponovo između 2013. i 2018. godine (Tabela 8), gde je izuzetak samo BiH koja je zabeležila porast između 2014. i 2017. godine.

▶ TABELA 8. BRUTO DOMAĆA POTROŠNJA ENERGIJE I ENERGETSKI INTENZITET PRIVREDE, 2008, 2013. I 2018.

	BRUTO DOMAĆA POTROŠNJA ENERGIJE (HILJADE TOE)			ENERGETSKI INTENZITET PRIVREDE (KG TOE PER EUR 1 000 GDP) (1)		
	2008	2013	2018	2008	2013	2018
EU-27	1.592.437	1.479.738	1.478.084	142	133	120
Crna Gora	1.233	995	1.078	382	306	278
Severna Makedonija	3.032	2.783	2.572	439	373	300
Albanija	2.140	2.365	2.351	255	250	214
Srbija	16.874	14.940	15.528	524	454	428
BiH (2)	:	6.003	6.754	:	447	458
Kosovo*	2.219	2.312	2.585	540	473	446

Napomena: (1) Na osnovu lančano povezanih podataka o obimu BDP-a sa referentnom 2010 godinom, (2) 2014 umesto 2013, 2017 umesto 2018 godina.

Izvor: Evrostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Enlargement_countries_-_energy_statistics#Primary_production_and_net_imports

Najveći udeo finalne potrošnje energije u transportu prijavila je Albanija. Isto tako, industrija je činila otprilike četvrtinu finalne potrošnje energije EU-27 u 2018. godini (vidi tabelu 9). Ovaj udeo je blago porastao sa 25,4% u 2013 godini na 25,8% u 2018. godini. Veći udeo finalne potrošnje energije za industriju beleži se u Srbiji (28,4%) u 2018 godini. Suprotno tome, u Crnoj Gori i na Kosovu, industrijski udeo finalne potrošnje energije je bio ispod jedne petine. Upoređujući 2013. i 2018. godinu, udeo industrije u finalnoj potrošnji energije je opao najviše u Crnoj Gori i Severnoj Makedoniji; izuzeci – gde se povećao udeo industrije su BiH (2014-2017) i posebno Albanija. Udeo finalne energije potrošene u transportu iznosio je 30,5% u EU-27 u 2018. godini. S druge strane, kada su u pitanju zemlje Zapadnog Balkana, na Kosovu (29,2%) su zabeleženi nešto niži udeli, a znatno niži udeo beleži se u Srbiji (25,3%). U četiri preostale zemlje Zapadnog Balkana, udeo transporta u finalnoj potrošnji energije bio je viši nego u EU-27. Relativni udeo transporta u finalnoj potrošnji energije porastao je između 2013. i 2018. godine u EU-27, a najjači rast ovog udela u zemljama Zapadnog Balkana zabeležen je u Severnoj Makedoniji (rast od 10,1 procentnih poena), dok je jedino Albanija zabeležila pad. Udeo finalne potrošnje energije u domaćinstvima bio je nešto više od 1/4 (26,1%) u EU-27 u 2018. godini. Nešto niži udeo od onog zabeleženog u EU-27 zabeležen je u Albaniji, dok je udeo domaćinstva u preostalim zemljama Zapadnog Balkana bio veći nego u EU-27 (nešto veći u Severnoj Makedoniji i očito veći na drugim mestima).

► TABELA 9. ANALIZA FINALNE POTROŠNJE ENERGIJE, 2013 I 2018 (%)

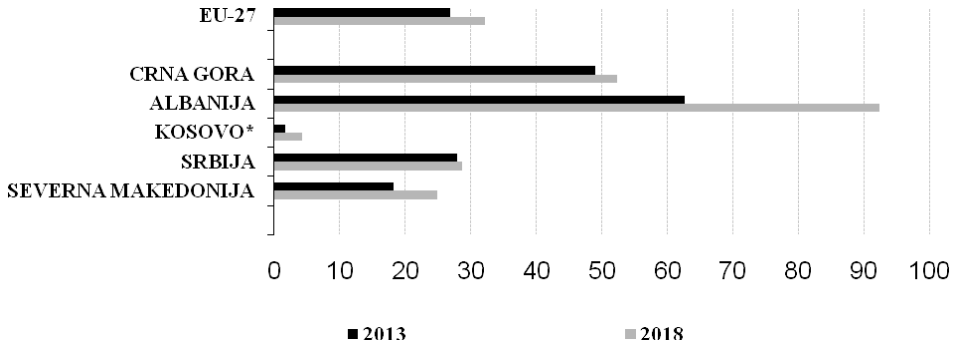
	INDUSTRIJA		TRANSPORT		OSTALE AKTIVNOSTI		DOMAĆINSTVO	
	2013	2018	2013	2018	2013	2018	2013	2018
EU-27	25,4	25,8	28,5	30,5	28,5	26,1	17,6	17,6
Crna Gora	28,6	18,6	25,8	34,6	42,0	34,0	3,6	12,8
Severna Makedonija	30,6	22,5	28,4	38,4	28,6	26,4	12,4	12,7
Albanija	14,3	20,8	41,0	39,3	29,6	24,1	15,1	15,8
Srbija	29,2	28,4	24,0	25,3	34,7	33,7	12,0	12,6
BiH (¹)	23,1	23,7	31,9	35,7	31,6	29,9	13,4	10,7
Kosovo*	22,5	19,2	23,2	29,2	42,3	39,0	12,0	12,6

Napomena:(¹) 2014 umesto 2013. 2017 umesto 2018.

Izvor: Evrostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Enlargement_countries_-_energy_statistics#Primary_production_and_net_imports

Doprinos obnovljivih izvora potrošnji električne energije bio je veći u polovini zemalja Zapadnog Balkana u poređenju sa EU-27. U petogodišnjem periodu između 2013. i 2018. godine, ratio električne energije proizveden iz obnovljivih izvora energije i potrošnje električne energije u EU-27 povećao se za 5,3 procentna poena sa 26,9% na 32,2% (vidi grafikon 1). Poput EU-27, sve zemlje Zapadnog Balkana su prijavile veći odnos električne energije proizvedene iz obnovljivih izvora energije prema potrošnji električne energije u 2018. nego u 2013. godini, sa najvećim rastom u Albaniji (rast od 29,8 poena). Na grafikonu 2 prikazan je indikator koji odlikava razvoj ukupnih emisija gasova (mereno u ekvivalentima ugljen-dioksida). Rapidno povećanje emisije gasova sa efektom staklene bašte beleži se u BiH između 2007. i 2011. godine, praćen naglim padom u 2012 godini, a zatim daljim povećanjem u 2013. i 2014. godini tako da je između 2007. i 2014. godine ukupan porast iznosio 38,7%. Što se tiče Kosova, vremenske serije počinju 2008. godine i pokazuju relativno snažan porast u 2009. godini, a zatim i opadanje do 2012. godine; serija povećanja do 2016 godine praćena je naglim padom emisija u 2017. godini, tako da je nivo emisija u 2017. godini bio nešto niži (1,6%) nego 2008. godine. Poput EU-27, i Srbija i Crna Gora zabeležile su ukupan pad emisije gasova sa efektom staklene bašte nakon 2007. godine (vremenske serije dostupne do 2017. za Srbiju i 2015. za Crnu Goru), sa posebnim snažnim padom u 2009. u Crnoj Gori, što se reflektovalo na ogromno smanjenje industrijskog outputa tokom krize. Što se tiče Severne Makedonije, vremenske serije su kraće i traju do 2014. godine, te pokazuju prilično nestalni razvoj, sa znatno nižim nivoom emisija u 2014. nego u 2007. godini. S obzirom na to da se otpad može tretirati na više načina, za nas je interesantna i tabela 10. U EU-27, oko 7% otpada spaljeno je 2016. godine, uz ravnomernu podelu ostatka na odlaganje (47%) i oporavak (47%). U većini zemalja Zapadnog Balkana (podaci nisu dostupni za Severnu Makedoniju), udeo otpada koji je tretiran preradom (osim rekuperacije energije) bio je relativno nizak. Premda spaljivanje nije bilo široko rasprostranjeno među zemljama Zapadnog Balkana – njegov udeo u Albaniji dostigao je 5% u 2018. godini – velika većina otpada tretirana je odlaganjem.

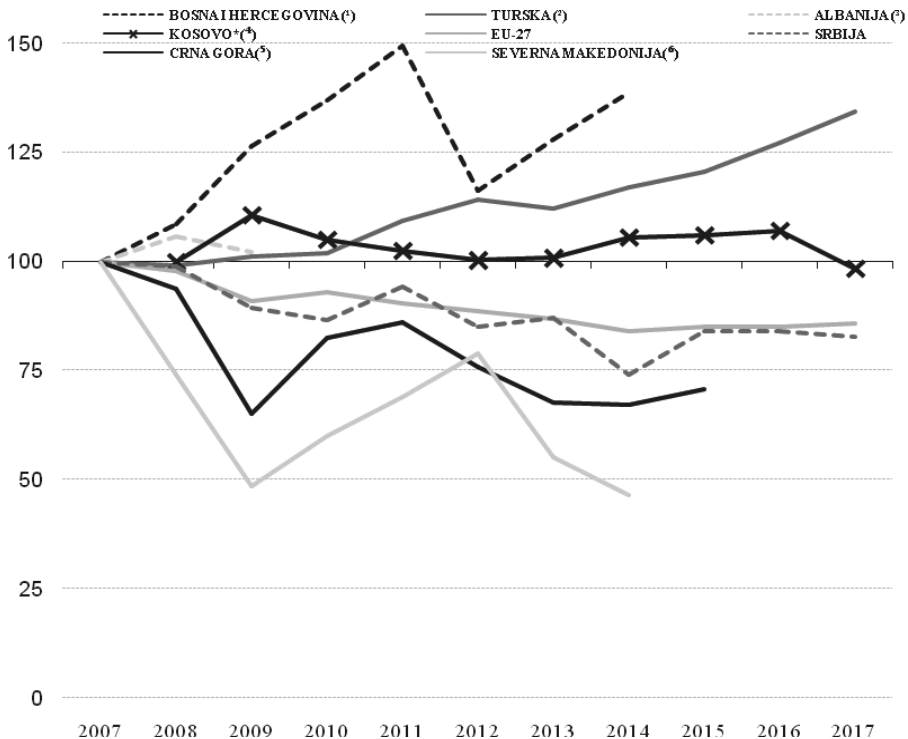
▶ **GRAFIKON 1. ELEKTRIČNA ENERGIJA PROIZVEDENA IZ OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE, 2013. I 2018. GODINA (% BRUTO POTROŠNJE ELEKTRIČNE ENERGIJE)**

Napomena: BIH nije dostupno

Izvor: Evrostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Enlargement_countries_-_energy_statistics#Primary_production_and_net_imports

▶ **GRAFIKON 2. RAZVOJ UKUPNIH EMISIJA GASOVA SA EFEKTOM STAKLENE BAŠTE, 2007–2017. (2007 = 100, BAZIRANO NA CO₂ EKVALENTIMA)**

Napomena: ⁽¹⁾ 2015 – 2017: nedostupno.

⁽²⁾ Procena, ⁽³⁾ 2010–2017: nedostupno. 2008: procena. ⁽⁴⁾ 2007: nedostupno. 2008 = 100. Procene ili privremeno, ⁽⁵⁾ 2016. i 2017: nije dostupno, ⁽⁶⁾ 2015–2017: nije dostupno.

Izvor: Evrostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Enlargement_countries_-_environment_statistics

▶ TABELA 10. KOLIČINA OBRADENOG OTPADA, 2013. I 2018.

	UKUPNA KOLIČINA OBRADENOG OTPADA (HILJADE TONA)		ANALIZA PREMA VRSTI TRETMANA OTPADA (%), 2018		
	2013	2018	ODLAGANJE (OSIM SPALJIVANJEM)	SPALJIVANJE	OPORAVAK (OSIM ENERGIJE)
EU-27 ⁽¹⁾	2.111.770	2.097.360	47	7	47
Crna Gora ⁽²⁾	:	964	99	0	1
Severna Makedonija ⁽²⁾	:	846	:	:	:
Albanija ⁽³⁾	940	1.325	77	5	18
Srbija	60.115	51.027	96	0	4
Bosna i Hercegovina ⁽⁵⁾	:	:	100	0	0
Kosovo* ⁽²⁾	:	395	100	0	0

Napomena: ⁽¹⁾ 2012. umesto 2013. 2016. umesto 2018, ⁽²⁾ 2016. umesto 2018, ⁽³⁾ Samo komunalni otpad, ⁽⁴⁾ 2012. umesto 2013, ⁽⁵⁾ 2017. umesto 2018.

Izvor: Evrostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Enlargement_countries_-_environment_statistics

Osnovni gradivni elementi (noseći stubovi) tranzicije ka zelenoj ekonomiji u zemljama Zapadnog Balkana mogli bi se kategorisati na sledeći način:²⁰ (a) Minimiziranje gubitaka i izbegavanje neprimerenih kompromisa – potrebno je redefinisati ciljeve i bolje identifikovati koristi i negativne uticaje različitih odluka o politici/ulaganju. Instrumenti i mere uključuju efikasniju upotrebu alata poput Environmental Impact Assessment (EIA), Strategic Environmental Assessment (SEA) i Impact Assessment (IA). Korišćenje pristupa „cena životnog ciklusa“ (eng. whole life costing – WLC) takođe može biti koristan „moderan“ način integrisanja dugoročnih implikacija u sadašnje odluke i izbegavanja kompromisa; (b) Investiranje u ekološku infrastrukturu u skladu sa ekološkim zakonodavstvom – fokus na ulaganju u ekološku infrastrukturu (vodosnabdevanje, prečišćavanje otpadnih voda, upravljanje otpadom) ostaje kritično za smanjenje pritisaka na prirodu, za zdravstvene beneficije i kvalitet života, te lokalnog ekonomskog razvoja i generisanja novih radnih mesta; (c) Aktivan menadžment ekološkog rizika – Usled očekivanih povećanih rizika od klimatskih uticaja (poplave, suše, oluje, klizišta, porast nivoa mora) raste potreba za njihovim hitnim upravljanjem. Slično tome, povećani nivo putovanja i trgovine može povećati rizike od invazivnih stranih vrsta što rezultira potencijalnim uticajima na ključne sektore ekonomije, životnu sredinu i zdravlje ljudi, što opet iziskuje pristup zasnovan na upravljanju rizikom. Od ključne važnosti su mapiranje, procena rizika, koordinacija, komunikacija, informisanje i saradnja među zemljama. Dalji razvoj i bolja primena principa predostrožnosti i principa „zagađivač plaća“ takođe podupiru preventivne mere. Instrumenti i mere uključuju razvoj indikatora, na primer o ograničenjima resursa i ekološkim pragovima; potencijal obnavljanja (WRI Forest Restoration Map) i mape klimatskih promena/rizika (na primer koji se odnose na potencijalne poplave, porast nivoa mora i vodeni stres/dezertifikacija); korišćenje prirodnog kapitala i ekološki ekonomski računi na nacionalnom nivou, odgovarajuće prakse računovodstvenog poslovanja koje se tiču rizika

za inpute (resursi, usluge ekosistema) i rizike zbog eventualnih obaveza (cene ugljenika, namirivanje štete); i povezivanje sistema upravljanja rizicima i životnom sredinom (kao što su međunarodni standardi ISO 14001). Neki od pomenutih instrumenata odnose se na kratkotrajno aktivno upravljanje rizikom i, kao takvi, se mogu primeniti lokalno i brzo (npr. mape rizika), dok drugi iziskuju više dugoročne koordinirane napore; (d) Proaktivno investiranje u prirodni kapital – Ovakva ulaganja podrazumevaju zaštitu/upravljanje i obnavljanje močvara za skladište ugljenika; šume za dopunjavanje vodonosnika i snabdevanje gradova vodom; poplavne ravnice za kontrolu poplava; (e) Eko-efikasnost za relativno razdvajanje kao dobitna prilika za bavljenje ekonomskim i ekološkim izazovima – Poseban fokus je na energetske efikasnosti, kako bi se pružio doprinos postizanju ciljeva Kjoto protokola. Mnogo je alata za podršku ekološkoj efikasnosti, uključujući političke ciljeve i targete, tržišne cene, reformu ekološki štetnih subvencija, standarde proizvoda i srodne sisteme sertifikacije i brendiranja, zelene javne i privatne nabavke, i inovacije, (f) Apsolutno odvajanje ekonomije od upotrebe resursa i njihovih negativnih uticaja – Ovo se postiže kombinacijom propisa, obaveza, ulaganja i inovacija u određenim oblastima (primera radi, CFCs i ozonske rupe, emisije CO₂ iz elektroenergetskog sektora, čestice iz putničkih vozila). Instrumenti i mere za postizanje transformacije uključuju investicije i podsticaje, standarde proizvoda, aktivnosti u vezi sa obukom (procena i preusmeravanje veština, izgradnja kapaciteta), ali i elementi socijalnog kapitala (uključujući promene u ponašanju, promene socijalnih normi, informacije). Ovo će zahtevati i neke radikalne inovacije poput „zero carbon energies“ i „zero waste processes“. Takođe, može uključivati rešenja zasnovana na ekosistemu, vrstama ili genima za procese (prečišćavanje vode), proizvode (npr. farmaceutski proizvodi ili novi materijali) i primene (npr. biomimikrija i arhitektura). Konačno, nesumnjivo će biti potreban razvoj kulture koja podstiče dovoljnost, s obzirom na ograničenja resursa i ograničenja ekosistema. Kako bi se postiglo apsolutno razdvajanje neophodna su i tehnološka rešenja i rešenja zasnovana na prirodi, kao i prilagođeni društveni individualni izbor po meri. Za prelazak na zelenu ekonomiju u svetlu prethodnih izazova presudno je dobro javno upravljanje čije su komponente, između ostalog, institucije i njihova uloga, procesi i participacija, transparentnost i obelodanjivanje kao i monitoring i sprovođenje.

U nastupajućem periodu za zemlje Zapadnog Balkana od ključne važnosti biće posvećenost na implementaciji *Zelene agende za Zapadni Balkan* (Green Agenda for the Western Balkans).²¹ U pitanju je nova strategija rasta za region, koja podrazumeva zaokret od tradicionalnih ekonomskih modela ka održivoj ekonomiji u skladu sa Evropskim zelenim sporazumom (European Green Deal). Postoje pet prioriternih područja i to: (1) Dekarbonizacija: klima, energija, mobilnost – Zahteva se smanjenje emisija gasova sa efektom staklene bašte i povećanje rezilijentnosti na uticaj klimatskih promena. Prelazak na čistije i obnovljive izvore energije nameće se kao neophodnost imajući u vidu činjenicu da je region veoma zavisn od uglja. -Potrebno je i povećanje železničkih kapaciteta regiona kao ekološki prihvatljivijeg načina prevoza, uključujući urbana područja, kao i pametna rešenja za mobilnost; (2) Prelazak na cirkularnu ekonomiju – Potrebno je razvijati strategije za poboljšanje održivosti proizvodnje sirovina, sprečavanje, smanjenje, recikliranje i upravljanje otpadom, sagledavajući čitav životni ciklus proizvoda, kao i razvoj regionalnog sporazuma o sprečavanju zagađenja plastikom, naročito morskog legla; (3) Depolucija: vazduh, voda i zemljište – Zagađenje vazduha na Zapadnom Balkanu je jedno od najviših u Evropi i ima direktan uticaj na zdravlje građana, zbog čega je neophodno

21 Vidi: EUROPEAN COMMISSION (2020)

usklađivanje sa EU standardima koji se odnose na kvalitet vazduha, te upravljanje vodom i otpadnim vodama. Ovo uključuje modernizaciju praćenja vazduha i vode, kao i dalje ulaganje u upravljanje otpadnim vodama, takođe promovišući ponovnu upotrebu vode u poljoprivredi; (4) Održivi prehrambeni sistemi i ruralna područja – Polazeći od činjenice da poljoprivreda i srodni sektori doprinose oko 10% BDP-a Zapadnog Balkana potrebni su pojačani naponi za podršku održivom razvoju ruralnih područja. Potrebno je povećati sigurnost i kvalitet hrane, smanjiti otpad, poboljšati usaglašenost sa EU standardima bezbednosti hrane i dobrobiti životinja, te promovisati ekološku i organsku poljoprivredu i (5) Biodiverzitet: zaštita i obnova ekosistema – Kako Zapadni Balkan ima mnoštvo staništa i vrsta potrebno ih je zaštititi za buduće generacije, te raditi na obnovi šumskog pejzaža. U skladu sa konceptom dualne zelene i digitalne tranzicije, ključni pokretač za gore navedenih pet stubova biće digitalizacija.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Zelena ekonomija se ne može smatrati supstitutom za održivi razvoj, već kao način ostvarivanja takvog razvoja na nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou. Pojednostavljeno, zelenom ekonomijom se može smatrati ekonomska aktivnost koja se vrši uz niske emisije ugljenika, kroz koju se resursi efikasno troše i koja je društveno inkluzivna. Sveukupno, zemlje Zapadnog Balkana zaostaju na polju zaštite životne sredine u odnosu na veliki broj zemalja Evrope i sveta, što je uglavnom posledica zagađenosti vazduha, zanemarivanja vodnih resursa i neadekvatnog upravljanja otpadom, kao i pretnji uticaja klimatskih promena u bliskoj budućnosti. Nažalost, kreatori ekonomske politike u ovim zemljama prihvatili su pogrešnu i kontraproduktivnu mantru po kojoj zaštita životne sredine mora da sačeka bolja (bogatija) vremena. U cilju promene ovakvog stava, u narednom periodu je neophodno iz dana u dan raditi na informisanju o značaju ekologije i zelenih rešenja, bez obzira na fazu i dostignuti nivo ekonomskog razvoja. Od ključnog značaja za kreatora politike u narednom periodu biće: (1) rad na daljoj dekarbonizaciji – osim postepenog ukidanja uglja, treba posvetiti pažnju i energetskej efikasnosti, decentralizaciji proizvodnje energije, suzbijanju energetske siromaštva, optimizaciji energetskih i transportnih sistema transformišući industriju, te korišćenju održivih formi obnovljivih izvora energije; (2). ubrzano ulaganje u klimatske akcije; (3) uključivanje svih zainteresovanih strana u proces donošenja odluka koji mora biti transparentan i participativan – osigurati pristup građana informacijama o ekološkim pitanjima kao preduslov za pravilno učešće javnosti u dizajniranju odluka i (4) u slučaju povrede ekoloških prava građana osigurati adekvatan pristup pravdi što se može postići izgradnjom nezavisnog pravosudnog sistema. Razvoja zelene ekonomije nema ni bez dobrog javnog upravljanja, te obezbeđenja transparentnosti i pravičnosti u ovoj oblasti. Na kraju, bitna je i koherentnost politika i postizanje konsenzusa među ključnim donosiocima odluka, te podizanje svesti o neophodnosti integracije pitanja životne sredine u planove razvoja ili smanjenja siromaštva u zemlji. Politike zelenog rasta imaće stvarnu polugu i realno uporište samo ako su centralne agencije, kao što je ministarstvo finansija, u središtu njihove razrade.

U nastupajućem periodu treba intenzivno raditi na implementaciji Zelene agende za Zapadni Balkan koja se nametnula kao nova razvojna strategija za region i koja u svojoj biti znači tranziciju sa tradicionalnog ekonomskog modela na model održive ekonomije, što je

i u duhu sa Evropskom zelenom agendom, gde će ključnu ulogu odigrati pre svega digitalna transformacija. Bez daljih napora na planu realizacije Zelene agende za Zapadni Balkan, ove zemlje će i dalje zaostajati za razvijenim svetom. Ovim dokumentom definisani su ciljevi u oblastima energetske efikasnosti, cirkularne ekonomije, upravljanja otpadom, održivog transporta, održive poljoprivrede, klimatske neutralnosti, očuvanja biodiverziteta i sl. Od suštinskog značaja je smanjenje emisije gasova sa efektom staklene bašte i povećanje otpornosti na uticaj klimatskih promena. U regionu koji je veoma zavisian od uglja, prelazak na čistije i obnovljive izvore energije je neizostavan. U domenu cirkularne ekonomije je bitno poboljšati održivost proizvodnje sirovina, prevenirajući, redukujući, reciklirajući i upravljajući otpadom posmatrajući čitav životni ciklus proizvoda. Od koristi bi bio i regionalni sporazum o sprečavanju zagađenja plastikom, posebno morskog otpada. Potrebno je dalje usklađivanje sa standardima EU koji se odnose na kvalitet vazduha, vodu i upravljanje otpadnim vodama. Ovo podrazumeva modernizaciju monitoringa vazduha i vode i dalje ulaganje u upravljanje otpadnim vodama, takođe promovišući ponovnu upotrebu vode u poljoprivredi. U poljoprivredno-prehrambenom sektoru u regionu potrebno je povećati sigurnost i kvalitet hrane, smanjiti otpad, poboljšati usaglašenost sa EU standardima o bezbednosti hrane i dobiti životinja i promovisati ekološki prihvatljivu i organsku poljoprivredu.

Zelenu ekonomiju treba shvatiti kao univerzalnu i transformativnu promenu globalnog statusa kvo, koja će iziskivati fundamentalnu promenu vladinih prioriteta. Postizanje ovakve promene nije niti lako niti jednostavno, ali jeste neophodno za zemlje Zapadnog Balkana ukoliko žele da dostignu temeljne ciljeve održivog razvoja (SDG). Kako bi se zelena ekonomija stavila u službu ostvarivanja ciljeva održivog razvoja neophodno je: (1) osigurati značajno učešće svih grupa tokom čitavog procesa, (2) boriti se protiv nejednakosti i za iskorenjivanje siromaštva i 3. krenuti brzo ka pravедnoj tranziciji koja štiti planetu i sadašnje i buduće generacije.

LITERATURA

Abramović, V., Jacimović, D., i Jocović, M. (2016). „Klimatske promjene i njihov uticaj na zemlje regiona“, *EKONOMSKE IDEJE I PRAKSA* | BROJ 20 | MART 2016, str. 43-52.

Acosta, L.A., P. Maharjan, H. Peyriere, L. Galotto, R.J. Mamiit, C. Ho, B.H. Flores, and O. Anastasia. (2019). *Green Growth Index: Concepts, Methods and Applications*, GGGI Technical report No. 5, Green Growth Performance Measurement (GGPM) Program, Global Green Growth Institute, Seoul. [Contributors: B.H. Flores, A. Sharma, A. Jacob, B. Liu, C. Hopkins, C. Krug, F. Eboli, F. Tubiello, F. Sheng, G. Lafortune, G. Montt, J. Norville, J. Maughan, J.G. Pineda, L. Farnia, N. Beltchika, N. Cantore, R. Hogeboom, R. Hamwey, R. Cavatassi, R.G. Carmenates, S. Koissy-Kpein, S. Felix, S. Chonabayashi, U.A. Iftikhar, V. Todorov, Z. Zarnic, D. Eaton, E. Eugenio, J. Sales, M.V. Espaldon, A. Dewi, A. Haja, and N.M. Puyo.

Backović, N. (2014). „Upravljanje troškovima u oblasti vetroenergije“, *EKONOMSKE IDEJE I PRAKSA* | BROJ 15 | DECEMBAR 2014, str. 85-96.

Backović, N. (2017). „Makroekonomska efikasnost obnovljivih izvora energije - uticaj na BDP“, *EKONOMSKE IDEJE I PRAKSA* | BROJ 27 | DECEMBAR 2017, str. 79-89.

Bina, O. (2013). „The green economy and sustainable development: an uneasy balance?“ *Environment and Planning C-Government and Policy*, 31, Pp. 1023–1047. <https://doi.org/10.1068/c1310j>

EaP GREEN (2016), *Measuring The Green Transformation Of The Economy: Guide For EU Eastern Partnership Countries*. Paris, dostupno na: http://www.green-economies-eap.org/resources/EaP%20GREEN_GGI%20Guide_clean_ENG_FINAL.pdf

EUROPEAN COMMISSION (2020). COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT, *Guidelines for the Implementation of the Green Agenda for the Western Balkans*, Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, An Economic and Investment Plan for the Western Balkans, {COM(2020) 641 final}, Brussels, 6.10.2020 , SWD(2020) 223 final

EUROSTAT, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Enlargement_countries_-_energy_statistics#Primary_production_and_net_imports

EUROSTAT, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Enlargement_countries_-_environment_statistics

Global Green Economy Barometer 2020, The global transition to green and fair economies, www.greeneconomycoalition.org

Green Growth Knowledge Platform (GGKP). (2016). *Measuring Inclusive Green Growth at the country level*, dostupno na: <https://www.greengrowthknowledge.org/region/europe>

<https://dualcitizeninc.com/global-green-economy-index/>

<https://www.greeneconomycoalition.org/news-analysis/the-5-principles-of-green-economy>

<https://www.greengrowthknowledge.org/country/albania>

<https://www.greengrowthknowledge.org/country/bosnia-andherzegovina>

<https://www.greengrowthknowledge.org/country/former-yugoslav-republic-macedonia>

<https://www.greengrowthknowledge.org/country/montenegro>

<https://www.greengrowthknowledge.org/country/serbia>

Jarvis, A., Adarsh, V. and Justin, R. (2011). *Assessing green jobs potential in developing countries: A practitioner's guide* Geneva, International Labour Office, 2011, ISBN 978-92-2-124571-1.

Jovanović, S. (2013). „Energetski menadžment kao preduslov energetske održivosti lokalnih zajednica“, *Ekonomске ideje i praksa* | broj 11 | oktobar- decembar 2013, str. 85-98.

Kanianska, R. (2017). *Green Growth and Green Economy*, MATEJ BEL UNIVERSITY, BANSKÁ BYSTRICA, FACULTY OF NATURAL SCIENCES, ISBN 978-80-557-1257-4.

Kasztelan, A. (2017). „Green Growth, Green Economy and Sustainable Development: Terminological and relational Discourse“, *Prague Economic Papers*, 2017, 26(4), Pp. 487–499. <https://doi.org/10.18267/j.pep.626>

Loiseau, E., Saikku, L., Antikainen, R., Droste, N., Hansjürgens, B et al. (2016). „Green economy and related concepts: an overview“ *Journal of Cleaner Production*, Elsevier, 2016, 139, Pp. 361-371. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.08.024>

Mitrović, Đ., i Manić, E. (2020). „Tranzicija ka cirkularnoj ekonomiji u zemljama Evropske unije - konvergencija ili divergencija“, *EKONOMSKE IDEJE I PRAKSA* | BROJ 38 | SEPTEMBAR 2020, str. 27-48.

OECD (2011). *Towards Green Growth*. OECD Publishing.

OECD (2012). *Inclusive Green Growth for the Future We Want*. OECD Work of Relevance to Rio+20, OECD Publishing.

OECD, World Bank, United Nations (2012). *Incorporating Green Growth and Sustainable Development Policies into Structural Reform Agendas. A Report by the OECD, the World Bank and the United Nations prepared for the G20 Summit (Los Cabos, 18-19 June 2012)*, OECD Publishing.

Onyusheva, I., Ushakov, D., and Tran Van, H. (2018) „The Eco-problems and Green Economy Development in Kazakhstan: An Analytical Survey“ *International Journal of Energy Economics and Policy*, 2018, 8(2), Pp. 148-153.

Parežanin, M. (2016). „Strane direktne investicije u energetsom sektoru Republike Srbije“, *EKONOMSKE IDEJE I PRAKSA* | BROJ 23 | DECEMBAR 2016, str. 85-95.

Parežanin, M. (2020). „Prikaz tematskog zbornika: Relevantnost energetske efikasnosti u kontekstu održivog razvoja“, Redaktor Dragana Kragulj, Fakultet organizacionih nauka, 2020, *EKONOMSKE IDEJE I PRAKSA* | BROJ 39 | DECEMBAR 2020, str. 89-91.

Pavlović, D. (2019). „Transformacija energetskeg sistema EU do 2050. godine“, *EKONOMSKE IDEJE I PRAKSA* | BROJ 32 | MART 2019, str. 25-38.

Prasad, C.S. (2015). „A Green Economy of Permanence: Innovation Insights from Grassroots Knowledge“ *The International Journal on Green Growth and Development*, Volume 1, January-June 2015, Issue 1, Pp. 53-57.

Radivojević, A. (2018). „Cirkularna ekonomija - implementacija i primena tehnologije u njenoj funkciji“, *EKONOMSKE IDEJE I PRAKSA* | BROJ 28 | MART 2018, str. 33-46.

Scott, A. McFarland, W., and Seth, P. (2013). *Research and Evidence on Green Growth*, July, 2013, This report has been produced by the Overseas Development Institute for Evidence on Demand with the assistance of the UK Department for International Development (DFID) contracted through the Climate, Environment, Infrastructure and Livelihoods Professional Evidence and Applied Knowledge Services (CEIL PEAKS) programme, jointly managed by HTSPE Limited and IMC Worldwide Limited. https://doi.org/10.12774/eod_hd064.july2013.scott

Stakeholders Consultation, From Payment of Environmental Externalities to Remuneration of Positive Externalities in the Agriculture and Food Sector, FAO, Rome, 27-28 September 2010, *PAYMENTS FOR ENVIRONMENTAL SERVICES WITHIN THE CONTEXT OF THE GREEN ECONOMY*, Natural Resources Management and Environment Department Food and Agriculture Organization of the United Nations, September 2010.

ten Brink P., Mazza L., Badura T., Kettunen M. and Withana S. (2012.) *Nature and its Role in the Transition to a Green Economy*.

THE STRENGTHENING OF THE GREEN ECONOMY IN ICELAND - Sustainable prosperity - a model society, REPORT OF THE PARLIAMENTARY COMMITTEE ON THE STRENGTHENING OF THE GREEN ECONOMY, September 2011, Althingi, the Parliament of Iceland, www.althingi.is

UNEP (2011b). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication, dostupno na: http://www.unep.org/greeneconomy/Portals/88/documents/ger/ger_final_dec_2011/Green%20EconomyReport_Final_Dec2011.pdf

UNEP (2012). Green Economy Policy Briefs - key issues for the transformation towards the Green Economy, UNEP

UNEP (2011a). Forests in a Green Economy – Synthesis Report, UNEP.

UNEP, Green Economy, dostupno na: <http://www.unep.org/greeneconomy/>

UNESCO. (2011). From Green Economies to Green Societies.

United Nations (2011). Working towards a Balanced and Inclusive Green Economy.

United Nations Conference on Trade and Development (2011). The Green Economy: Trade and Sustainable Development Implications.

United Nations Department for Economic and Social Affairs (UNDESA). 2012. A Series of Guidebooks to the Green Economy, dostupno na: <http://sustainabledevelopment.un.org/index.php?menu=1224>

United Nations Environment Programme (UNEP) (2013). Green Economy and Trade: Trends, Challenges and Opportunities, dostupno na: <http://www.unep.org/greeneconomy/Portals/88/GETReport/pdf/FullReport.pdf>

Voss, M. and Weischer, L. (2020). *Supporting the Western Balkans' Energy Transition: An Imperative Task for the German EU Council Presidency*, GERMANWATCH, JULY 2020, dostupno na: www.germanwatch.org/en/18885

Voumik, L.C., and Shah, G.H. (2014). „ A green Economy in the Context of Sustainable Development and Poverty Eradication: What are the Implications for Bangladesh? “ *Journal of Economics and Sustainable Development*, Vol.5, No.3, 2014, Pp. 119-131.

Western Balkans hydropower - Who pays, who profits? How renewables incentives have fed the small hydropower boom and what needs to change, September 2019, CEE Bankwatch Network, WWF, Euronatur, RiverWatch, Save The Blue Heart of Europe, This publication is a part of the “Save the Blue Heart of Europe” campaign organised by EuroNatur – European Nature Heritage Foundation (www.euronatur.org) and Riverwatch – Society for the Protection of rivers (www.riverwatch.eu/en/)

World Bank (2012). *Inclusive Green Growth: The Pathway to Sustainable Development*. Washington.

www.forsmontenegro.org
